

TIPAR DE CRUCE PECTORALĂ DIN SECOLELE X-XII P.CHR. DESCOPERIT LA LĂMĂȘENI – RĂDĂȘENI (JUD. SUCEAVA)

DE

GEORGE-DAN HÂNCEANU*, ALEXANDRU GAFINCU**

Abstract:

The stone mould was fortuitous revealed in the village of Lămășeni, Rădășeni commune, Suceava County. The carved out negative represents a model of a Byzantine pectoral cross, of small dimensions. The cross had trefoil arms, and it was decorated with geometrical (short lines, "X"-s), and cruciform motifs. According with the characteristics of the mould (bivalve, but only one valve was recovered), the cross could be casted in lead or silver, materials which have lower melting points. The similarity to other artefacts suggest a dating, roughly, around 10th-12th centuries AD.

Keywords: mould; pectoral cross; Byzantine type; trefoil arms; geometric and cruciform decorations.

În spațiul est-carpatic au pătruns cruci variate ca formă¹, dimensiune² și materie primă³, încă din secolele VI-VII p.Chr. și până spre finalul Evului Mediu. Dacă în perioada timpurie a epocii medievale sunt răspândite îndeosebi crucile bizantine, din secolele XII-XIII p.Chr. acestea circulă în paralel cu crucile vechi rusești. Alături de artefactele cu semnificație religioasă s-au descoperit și un număr redus de tipare din lut sau piatră, a căror tipologie a fost publicată anterior⁴ (la fel și pentru obiectele religioase amintite⁵, care depășesc arealul est-carpatic). În perioada de apogeu a epocii medievale și după dispariția Imperiului Bizantin, în teritoriul de la est de Carpați sunt întâlnite îndeosebi cruci de origine slavă, fie simple, pectorale, fie duble, relicviar/encolpion (turnate în secolele XII-XIII p.Chr., în atelierele cnezatelor rusești, Kiev, Halici-Wolhynia), însă sunt perpetuate și crucile bizantine, produse mai timpuriu (secolele X-XIII p.Chr., în atelierele sud-dunărene). Pe lângă acestea au fost găsite și tipare, de regulă din lut sau roci locale, mai mult sau mai puțin asemănătoare cu cele anterioare.

CONTEXTUL DESCOPERIRII

Piesa pe care o prezentăm în acest studiu provine de pe teritoriul satului Lămășeni, comuna Rădășeni, județul Suceava (Pl. I). Locul descoperirii se află în partea sud-vestică a satului, sub marginea unei terase la baza căreia au apărut numeroase izvoare. Tiparul a fost descoperit întâmplător de către Remus Amariei cu ocazia lucrărilor de desecare a unui iaz aflat în propria gospodărie. Modul în care a ajuns această piesă în zonă nu poate fi stabilit cu exactitate, mai ales că în proximitate nu este menționat niciun sit arheologic din secolele X-XII p.Chr.

* Muzeul de Istorie Roman, Complexul Muzeal Județean Neamț, georgehanceanu@yahoo.com.

** Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra Neamț, Complexul Muzeal Județean Neamț, alexandru.gafincu@yahoo.com.

¹ Rotunde sau pătrate în secțiune, cu brațele identice ori cu brațul central mai lung, perforate sau cu sistem de prindere fix ori mobil, de tip pectoral, relicviare sau pentru antebrate.

² Piese pectorale sunt medii, pentru antebrate sunt mici, iar cele relicviare sunt mari.

³ Îndeosebi din bronz, însă au fost descoperite și din os, piatră sau plumb.

⁴ Semnalăm, selectiv, câteva referințe bibliografice: TEODOR 2005: 159-174; TEODOR 2006: 189-206; MĂGUREANU, CIUPERCĂ 2007: 291-318; CIUPERCĂ, MĂGUREANU 2009: 149-157; MĂGUREANU 2017: 31-70.

⁵ Selectiv, menționăm câteva referințe bibliografice: COMAN 1971: 75-99; TEODOR 1974: 561-573; TEODOR 1975: 74-77; SPINEL, COROLIUC 1976: 319-330; BARNEA 1981: 24-210; SPINEL, MAXIM-ALAIBA 1991: 139-146; TEODOR 1991: 49-187; SPINEL 1992: 153-175; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1992: 349-354; DAMIAN, DAMIAN 1995-1996: 233-244; GHIMPU 1997: 161-165; GUDEA, COSMA 1998: 273-303; TENTIUC, MELNIKOV 1998: 140-150; PAPASIMA 1999: 297-302; CUSTUREA 1999: 303-304; MAMALAUCA 2000: 32-55; CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009: 485-492; HÂNCEANU 2018: 93-105.

DESCRIEREA PIESEI

Tiparul este realizat din gresie microconglomeratică, de culoare verde-cenușie. Dimensiuni tipar: L = 58 mm; LA = 50 mm; GR = 18 mm; G = 88,10 g. De formă neregulată, piesa este deteriorată parțial, pe verso, însă spărtura nu a atins și negativul crucii, situat central. De dimensiuni medii⁶, tiparul (Pl. II.1,2) are pe mijloc un model de cruce pectorală, cvasi-simetric, ambele brațe fiind egale (30 mm x 30 mm). Decorurile imprimate („X”-uri, linii și cruci) prin incizie și delimitate în compartimente, oferă crucii un aspect geometric, cu suprafața împărțită în carouri.

Brațul central, dispus pe verticală, este compus din patru compartimente, primul mai mare, în care se află un „X”, urmat de un compartiment mai mic, gol, după care sunt alte două compartimente mai lungi, în care este incizată câte o cruce. În partea superioară, brațul are un mic dreptunghi, care indică sistemul de agățare al piesei, probabil fix.

Brațul median, dispus orizontal, este alcătuit doar din două compartimente (de dimensiuni similare celor în care se află motivele cruciforme amintite), fiind atașate de brațul vertical. În ambele compartimente se află câte un „X” incizat, flancat de câte o linie scurtă orizontală.

La extremitățile ambelor brațe se observă câte trei adâncituri circulare, aflate în puncte care formează un triunghi. Unii specialiști consideră aceste terminații ale brațului central ca pe niște „protuberanțe” sau „ieșituri”⁷, care îi conferă crucii un aspect treflat.

Crucea treflată, pectorală, de tradiție bizantină, obținută cu ajutorul tiparului descris (Pl. II.3) era de mici dimensiuni: L = 35mm (împreună cu sistemul de prindere) și LA = 30 mm. Conform cu caracteristicile morfo-metrice ale piesei, este foarte posibil ca tiparul să fi fost bivalv, însă cealaltă componentă nu s-a păstrat.

TIPOLOGIE, ANALOGII, INTERPRETĂRI ȘI DATARE

Potrivit descoperirilor de până acum, crucile turnate pot fi împărțite în două categorii: a) *cruci/cruciuțe simple*, lucrate dintr-o singură parte; b) *cruci duble relicviar/encolpion*, formate din două părți identice, dar cu ornamente uneori diferite.

În cadrul primei categorii intră piese medii și mari cu brațele groase ori plate, de forme și dimensiuni variate, purtate la gât și pe piept (pectorale). Exemplarele mici puteau fi purtate și la încheietura mâinilor. Astfel de piese erau realizate din os, piatră, plumb, fier sau bronz. A doua categorie include obiecte medii și mari cu corpul ușor bombat și ornamente reliefate, uneori lucrate în tehnica „niello”, a căror scop era de a păstra în interior relicve. Majoritatea acestor cruci erau realizate din bronz, prin turnare, și se purtau pe piept.

Prezența tiparelor în spațiul est-carpatic și cel carpato-dunărean, încă de la începutul Evului Mediu, nu indică întotdeauna fabricarea pieselor de către meșterii locali, ci de foarte multe ori erau realizate de meșteri itineranți, sosiți de la sudul Dunării, ori din mediul slav. Crucile erau lucrate la comandă ori, în cazul celor pătrunse din exterior, erau rezultatul unor daruri, schimburi. Uneori, obiectele de cult sunt mai timpurii decât complexe în care sunt descoperite, situație care indică utilizarea piesei pe o perioadă îndelungată⁸, mai ales în cazul celor dăruite, fiind produse oferite de cei care le-au purtat.

Tiparul prezentat în acest articol a fost întrebuițat la turnarea crucilor pectorale simple, dintr-o singură parte, la temperaturi reduse, din plumb, argint și mai puțin din bronz, întrucât ultimele necesitau temperaturi mai ridicate. Potrivit formei modelului pentru care a optat meșterul, cu brațele terminate unghiular (brațe treflate), obiectul de cult rezultat este de tradiție bizantină. Acest tip de cruce apare sub forme și dimensiuni diverse, fiind diferite părțile distale ale brațelor și decorul. Este bine-cunoscut faptul că tiparele de acest tip nu produceau decât câteva zeci de piese, după care erau abandonate, multe fiind deteriorate în timpul utilizării. Poate acesta este și motivul pentru care nu întotdeauna găsim obiecte identice, poate cel mult apropiate ca formă și decor, în arealul de circulație al respectivelor piese de cult.

Cele mai apropiate analogii le găsim în Moldova (nordul Bucovinei) și în zona Dobrogei, în cetățile medievale. Chiar dacă nu dispunem de un artefact religios identic ori de un tipar similar, exemplele alese sunt asemănătoare, în mare

⁶ Prescurtările folosite în text: g = grame; G = greutate; GR = grosime; L = lungime; LA = lățime.

⁷ DIACONU, BARASCHI 1977: 130.

⁸ Este și cazul encolpionului vechi rusesc, din secolele XII-XIII, găsit într-o așezare medievală, din secolele XV-XVII, de la Chilia-Valea Ursului. Pentru detalii a se consulta HÂNCEANU 2014: 321-343; HÂNCEANU, SPĂTARIU 2014: 382-384, 411.

parte. În privința formei crucii menționăm exemplarele de la Dinogeția⁹, Păcuiul lui Soare¹⁰ și Isaccea¹¹. Elemente comune întâlnim și la una dintre crucile din nordul Bucovinei¹², dar și cu două exemplare de la Orheiul Vechi (Republica Moldova)¹³. Motivele ornamentale (cruci și „X”-uri) de pe modelul tiparului de la Lămășeni le regăsim pe două piese de la Dinogeția¹⁴ și Păcuiul lui Soare¹⁵. Tot de proveniență bizantină sunt și crucile asemănătoare ca formă din vechiul teritoriu grecesc, de la Izmir (fostul Smyrna) din Turcia¹⁶. Putem stabili unele legături și cu câteva din exemplarele cuprinse în „grupul encolpioanelor siriene” de la Pliska (Bulgaria)¹⁷. La analogiile interne și externe, crucile se datează, în general, în secolele X-XII p.Chr.

Tipare a căror componente sunt asemănătoare cu cele ale formei de turnare de la Lămășeni au fost descoperite la Botoșana¹⁸, București-Străulești¹⁹, Olteni (România)²⁰ și Chersonesos (Ucraina)²¹, datate în perioada secolelor VII-VIII p.Chr. De altfel, cruci cu forme asemănătoare sunt cunoscute încă din secolele VII-IX p.Chr., prin descoperirile de la Eski-Kermen (Crimeea)²² și Koreiz (la sud-est de coasta Crimeei)²³. Din punct de vedere semiotic, după terminațiile brațelor crucilor amintite și implicit după modelul tiparului descris, putem include piesele turnate în categoria de tip „Barbee”²⁴, în care forma crucii, cu aspect latin, are brațele treflate.

Ca urmare a răspândirii creștinismului și datorită legăturilor cu lumea greco-bizantină, cruciulițele pectorale au început să se răspândească spre finalul primului mileniu p.Chr. și în teritoriile nord-dunărene. Dacă anterior acestui moment, producția pieselor de cult era limitată la necesitățile clerului și înalților demnitari laici, ulterior, obiceiul purtării cruciulițelor simple sau duble se generalizează (secolele IX-X p.Chr.) și în rândul comunităților din majoritatea provinciilor Imperiului Bizantin²⁵.

Descoperirea tiparului în această zonă a Moldovei nu este surprinzătoare, întrucât din unele localități, situate în nordul Bucovinei, provin mai multe cruci medievale timpurii²⁶. Probabil, piesa aparține unui meșter bizantin itinerant, care producea în spațiul est-carpatic cruci pectorale. Conform caracteristicilor crucii și analogiilor semnalate, obiectul de la Lămășeni se datează, *grosso-modo*, în secolele X-XII p.Chr.

MULȚUMIRI

Mulțumim familiilor Remus Amariei și Săvel Amariei pentru bunăvoința de a ne încredința piesa pentru publicare. Mulțumim d-lui prof. univ. dr. Dan Gh. Teodor (Iași) pentru amabilitatea cu care ne-a oferit sugestii în privința identificării tipologiei, a distribuției descoperirilor în teritoriu și a datării acestei piese. Mulțumim colegilor Dan Spătariu, (Muzeul de Istorie Roman) pentru desenul obiectului și dr. Ionuț Grădianu (Muzeul de Științe Naturale Piatra-Neamț) pentru determinarea petrografică.

⁹ ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967: 358-359, 361; Fig. 191.17; 192.4.

¹⁰ DIACONU 1970: 126, Fig. 99.21; 291, 293, Fig. 5.3,5; DIACONU, BARASCHI 1977: 130-132, Fig. 102.4,5; BARNEA 1981: 160-161, Pl. 66.3.

¹¹ BARNEA 1977: 108, 121, Pl. XIII.a; BARNEA 1981: 148-149, Pl. 60.1.

¹² SPINEI 1982: Fig. 57.1; TEODOR 1991: 151, Fig. 33.3.

¹³ TENTIUC 1996: 149, 279, Fig. 36.1,4; TENTIUC 2017: 145, 314, Fig. 39.3,4.

¹⁴ ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967: 359, Fig. 191.15.

¹⁵ DIACONU, BARASCHI 1977: 129, Fig. 100.10.

¹⁶ PESCOVA, STROKOVA 2012: 48, Рис. 23.

¹⁷ DONCHEVA-PETKOVA 2002: 111, Обр. 16.

¹⁸ TEODOR 1981: 105, Fig. 13.1; TEODOR 1997: 89, Fig. 7.1; TEODOR 2005: 163, 173, Fig. 8.5; TEODOR 2006: 199, Fig. 6.a.

¹⁹ TEODORESCU 1972: 76, 94, Fig. 3.6; TEODOR 2000: 14-15, 26, Fig. 8.4.

²⁰ TEODOR 2000: 14-15, 26, Fig. 8.6.

²¹ KHAIEDINOVA 2012: 424, Fig. 5.7.

²² KHAIEDINOVA 2012: 424, Fig. 5.1-4.

²³ KHAIEDINOVA 2012: 424, Fig. 5.6.

²⁴ POST 1974: 56.

²⁵ SPINEI 1992: 153.

²⁶ SPINEI 1997: 149, Fig. 8; 151, Fig. 9.10-15,17,18.

BIBLIOGRAFIE

- BARNEA 1981 Barnea, I., *Arta creștină în România*, vol. II (secolele VII-XIII), Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București.
- BARNEA 1977 Barnea, I., *Noi descoperiri la Noviodunum*, in: *Peuce*, VI, 103-121.
- CIUPERCĂ, MĂGUREANU 2009 Ciupercă, B., Măgureanu, A., *Unele observații asupra problemei tiparelor din secolele V-VII descoperite în spațiul extra-carpatic*, in: *BMJT*, 1, 149-157.
- COMAN 1971 Coman, Gh., *Mărturii arheologice privind creștinismul în Moldova secolelor VI-XII*, in: *Danubius*, V, 75-99.
- CUSTUREA 1999 Custurea, G., *Câteva cruci relicvar descoperite în Dobrogea*, in: *Pontica*, XXXII, 303-304.
- CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009 Custurea, G., Paraschiv-Talmațchi, C., *Obiecte creștine descoperite la Oltina (jud. Constanța)*, in: *Pontica*, 42, 485-492.
- DAMIAN, DAMIAN 1995-1996 Damian, O., Damian, P., *Elements chretiens de l'époque Byzantine au Bas Danube*, in: *Pontica*, XXVIII-XXIX, 233-244.
- DIACONU 1970 Diaconu, P., *Despre localizarea Vicinei*, in: *Pontica*, 3, 275-295.
- DIACONU, BARASCHI 1977 Diaconu, P., Baranschi, S., *Păciul lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII-XV)*, vol. II, Ed. Academiei R.S.R., București.
- DONCHEVA-PETKOVA 2002 Doncheva-Petkova, L., *Кръстове-Енколпиони от Средновековна България (Breast crosses from medieval Bulgaria)*, in: Dimitrova-Milcheva, A., Katsarova, V. (eds.), *Spartacus II: 2075 years from the Revolt of Spartacus. Thracian Roman Heritage. 2000 years Christianity*, Sandanski, Bulgaria, 101-112.
- GHIMPU 1997 Ghimpu, V., *Cruci encolpioane în colecțiile Muzeului Național de Istorie a Moldovei*, in: *Tyragetia*, IV-V, 161-165.
- GUDEA, COSMA 1998 Gudea, N., Cosma, C., *Crucea-relicvar descoperită la Dăbâca. Considerații privind tipologia și cronologia crucilor-relicvar bizantine din bronz, cu figuri în relief, descoperite pe teritoriul României*, in: *EphNap*, VIII, 273-303.
- HÂNCEANU 2018 Hânceanu, G. D., *Importuri bizantine de la Dunărea de Jos în colecția Muzeului de Istorie din Roman*, in: Croitoru, C., Țiganenco, L. (eds.), *Istorie și civilizație de-a lungul Dunării de Jos. Culegere de studii dedicate zilei internaționale a fluviului-29 iunie*, vol. I, Ed. Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Brăila, 93-105.
- HÂNCEANU 2014 Hânceanu, G. D., *Un encolpion descoperit la Chilia-Valea Ursului (jud. Neamț)*, in: Ciupercă, B. (coord.), *Arheologia mileniului I p.Chr. III. Dunărea Inferioară între stepe și imperiu*, Karta-Graphic, Ploiești, 321-343.
- HÂNCEANU, SPĂTARIU 2014 Hânceanu, G. D., Spătariu, D., *Cercetări arheologice de suprafață în zona Romanului (Valea Ursului-Chilii)*, in: *MemAntiq*, XXIX-XXX (2013-2014), 375-411.
- KHAIREDINOVA 2012 Khairedinova, E. A., *Early Medieval Crosses from the South-Western Crimea*, in: Böhlendorf-Arslan, B., Ricci, A. (eds.), *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, Byzas, 15, Yayinlari, Istanbul, Turkey, 417-440.
- MAMALAUȚĂ 2000 Mamalauță, M. (coord.), *2000 de ani de creștinism*, Ed. Asa Media Grafic, Bârlad.
- MĂGUREANU 2017 Măgureanu, A., *Identitate religioasă la nord de Dunăre. Creștinismul*, in: *SCIVA*, 68, 1-4, 31-70.
- MĂGUREANU, CIUPERCĂ 2007 Măgureanu, A., Ciupercă, B., *The 6th – 8th centuries metallurgical activity from Budureasca valley. The moulds*, in: *AMN*, 41-42/I, 291-318.
- MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1992 Mănucu-Adameșteanu, Gh., *Cruci relicvar de tip bizantin descoperite în sudul Dobrogei*, in: *Pontica*, XXV, 349-354.
- PAPASIMA 1999 Papasima, T., *Cruciulițe medievale inedite, din Dobrogea*, in: *Pontica*, XXXII, 297-302.
- PESCOVA, STROKOVA 2012 Pescova, A., Strokova, L., *Christian antiquities of Byzantium in the «Sirian Collection» of Bogdan Khanenko and Varvara Khanenko*, St. Petersburg Centre for Oriental Studies Publishers, St. Petersburg, Kiev.
- POST 1974 Post, W. E., *Saints, signs and symbols*, Morehouse-Barlow Co., New York, 1974.
- SPINEI 1997 Spinei, V., *Bucovina în mileniul întunecat*, in: Spinei, V. (coord.), *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași, 133-188.

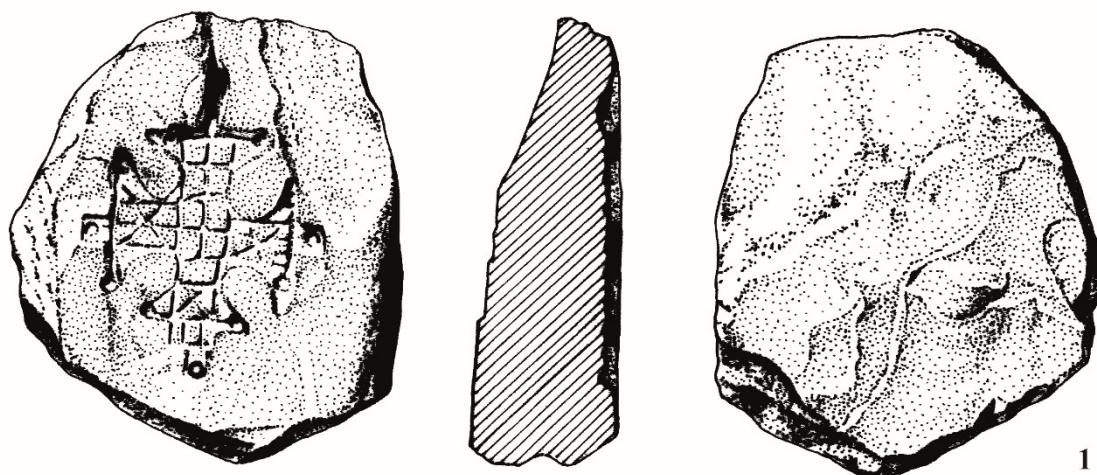
- SPINEI 1992 Spinei, V., *Circulația unor piese de cult în regiunile românești nord-dunărene în secolele X-XVII*, in: ArhMold, XV, 153-175.
- SPINEI 1982 Spinei, V., *Moldova în secolele XI-XIV*, Ed. Științifică și Enciclopedică, Iași.
- SPINEI, COROLIUC 1976 Spinei, V., Coroliuc, G., *Date cu privire la circulația unor obiecte de cult din secolele XII-XIII*, in: SCIVA, 27, 3, 319-330.
- SPINEI, MAXIM-ALAIBA 1991 Spinei, V., Maxim-Alaiba, R., *Tipuri rare de cruciulițe medievale*, in: ArhMold, XIV, 139-146.
- ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA, COMȘA 1967 Ștefan, Gh., Barnea, I., Comșa, M., Comșa, E., *Dinogetia (I). Așezarea feudală timpurie de la Bisericița-Garvăn*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- TENTIUC 2017 Tentiuc, I., *Populația din Moldova Centrală în secolele X-XIII*, Biblioteca „Tyragetia”, XXVIII, Chișinău.
- TENTIUC 1996 Tentiuc, I., *Populația din Moldova centrală în secolele XI-XIII*, Ed. Helios, Iași.
- TENTIUC, MELNIKOV 1998 Tentiuc, I., Melnikov, N., *Câteva cruciulițe pectorale din Moldova de Est*, in: RA, 2, 140-150.
- TEODOR 1974 Teodor, D. Gh., *Cele mai vechi urme creștine din Moldova*, in: MMS, 7-8, 561-573.
- TEODOR 1975 Teodor, D. Gh., *Obiecte de cult din secolele XII-XIII, pe teritoriul Moldovei*, in: MMS, 1-2, 74-77.
- TEODOR 1981 Teodor, D. Gh., *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Ed. Junimea, Iași.
- TEODOR 1991 Teodor, D. Gh., *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Ed. Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1991.
- TEODOR 1997 Teodor, D. Gh., *Regiunile carpato-nistriene în secolele V-X d.Hr.*, in: Spinei, V. (coord.), *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași, 79-116.
- TEODOR 2000 Teodor, D. Gh., *Importuri creștine romano-bizantine la nordul Dunării de Jos*, in: *Carpica*, XXIX, 11-26.
- TEODOR 2005 Teodor, D. Gh., *Tipare din secolele VI-XI d.Hr. în regiunile carpato-nistriene*, in: ArhMold, XXVIII, 159-174.
- TEODOR 2006 Teodor, D. Gh., *Ateliers byzantins des VIe-VIIIe siècles au nord du Bas-Danube*, in: EBPB, Ed. Academiei Române, București, V, 189-206.
- TEODORESCU 1972 Teodorescu, V., *Centre meșteșugărești din sec. V/VI – VII în București*, in: *București*, IX, 73-99.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. The location of the discovery, in Lămășeni village. Mapping support: Google Earth satellite imagery.
- Pl. II. 1-2. drawing and picture of the stone mould; 3. shape after the pectoral cross negative.

Pl. I. Locul descoperirii piesei, în satul Lămășeni. Suport cartografic: imagine satelitară Google Earth.

Pl. II.1-2. desen și fotografie a tiparului de piatră; 3. mulaj după negativul crucii pectoral.

